

CSEPREGI ZOLTÁN:

DÉVAI MÁTYÁS AZ ÚJ KUTATÁSOKBAN

Mikortól számít újnak a Dévai-kutatás? Erre a kérdésre egyszerű válaszolni, hiszen 1989-ben jelent meg Bartók Ilona kiváló Dévai-bibliográfiája,¹ ezért kézenfekvő azokat az eredményeket újnak nevezni, melyek 1989 után láttak napvilágot, így már nem kerülhettek bele a bibliográfiába.

Áttekintésemet két részre osztom, előbb azokat a nagy külföldi projekteket említem meg, melyek egy-egy szerencsés fölfedezéssel lendítették előre – úgy melleleg – a Dévai-kutatást is, majd a hazai újdonságokra térek rá.

Nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódó eredmények

I/1. Az 1970–80-as években zajlott Németországban az a nagy könyvészeti adatgyűjtés a 16. századnak a német nyelvterületen megjelent összes nyomdatermékéről, melynek eredményei a *VD16*. 25 nagyalakú kötetben, ill. a ma kényelmesen használható internetes adatbázisban jelentek meg. Ezen óriási rendszerező és feldolgozó munka során sikerült a wolfenbütteli könyvtár bibliográfusának, Ulrich Koppnak Dévai 1537-ben megjelent latin nyelvű művét, melyet rövid címmel *Disputatio*nak nevezhetünk, a betűtípusok alapján a nürnbergi Petreius-nyomdához kapcsolnia.² E könyvet Szabó Károly bibliográfiája, a *Régi magyar könyvtár* (RMK) a 18. századi egyháztörténeti irodalom nyomán még Bázelen helyezte el, és ez a feltételezett megjelenési hely indokolta a „Dévai bázeli útja” fejezeteket a reformátor életrajzaiban. A nyomdai betűkészletek vizsgálata azonban kb. ugyanolyan meggyőző érv, mint a kriminalisztikában az ujjlenyomat. Nagy ritkán ugyan tévedésekhez vezethet, de az esetek túlnyomó többségében döntő bizonyítéknak számít.

Jan-Andrea Bernhard svájci egyháztörténész egy éven belül (természetesen 2009-ben, a Kálvin-jubileum alkalmából) három változatban is közzétette Kálvin magyarországi hatásáról írt tanulmányát (németül és magyarul; egy rangos münsteri kiadó patinás sorozatában és a kolozsvári *Református Szemlében*).³ Bernhard kutatásainak egyik kor-

¹ Bartók 1989.

² Dévai 1537. A *VD16*. adatbázisában (www.vd16.de) a D 1300 szám alatt található. Ugyanez a kiadvány tartalmazza az *Apologia* és az *Expositio examinis* c. Dévai-írásokat is.

³ Bernhard 2009; Bernhard 2010.

szakalkotó eredménye, hogy Dévai hely nélkül megjelent *Disputatió*jának nyomdahelye nem Nürnberg lett volna, ahogy a *VD16*. bibliográfusai gondolták, hanem mégis inkább Bázél, ahová már Szabó Károly is sorolta az RMK-ban az egyháztörténeti hagyomány alapján. Ennek a hagyománynak a genezisét részletesen elemezték Sólyom Jenő és Botta István, és a 16–17. század fordulóján uralkodó etnikai-felekezeti ellentétekre vezették vissza.⁴ Kopp azonban nem egyszerűen Dévai és Veit Dietrich barátságára hivatkozva vitte el Nürnbergbe a nyomtatványt, hanem a betűtípusok vizsgálata alapján kötötte az ottani Petreius-nyomdához. Ezek nyomós érvek. Magyarországon legalábbis komoly hagyománya és szakértőgardája van ennek az eljárásnak az Országos Széchényi Könyvtár RMNy csoportjában, segédeszközként használható kézikönyv is született már hozzá.⁵ Bernhard szerint azonban nemrég fellelték a mű nyomdai kéziratát a bázeli egyetemi könyvtárban (a könyvtár kéziratkatalógusa 1982-ben írta le⁶), így vitán felül áll a mű bázeli megjelenése.⁷ Mintha nagy súllyal esne a latba, éppen hol őriznek ma egy amúgy teljességgel ismeretlen provenienciájú kéziratot. De ha valakit komoly tépelődésre készítette a mű „nyomdai kéziratának” felbukkanása (melyet ugyanígy a nyomtatvány egyszerű másolatának is lehet tartani), akkor megnyugtathatom, hogy Blázy Árpád megvizsgálta a kézirat vízjeleit. A másoló több különböző papírt használt, melyek közül a vízjelkutatás a legkorábbit 1545-re datálja, a legkésőbbit pedig 1567-re (bázeli és Bázél környéki papírmalmokból).⁸ A bázeli megjelenés melletti döntő érv ezzel igencsak megrendült.⁹

I/2. A Melanchthon-levéلكiadás munkálatai szintén az 1970-es évek óta folynak az e célra létrehozott heidelbergi kutatóhelyen. Az anyaggyűjtés közben bukkant fel az a Melanchthonnak címzett levél, melyről elsőre csak az volt világos, hogy szerzője magyarországi. A szöveget Ritoókné Szalay Ágnes mint egy 1543-ban íródott Dévai levéllel azonosította. Ugyan a felfedezésről szóló beszámolója már 1984-ben megjelent, így a Dévai-bibliográfiában is helyet kapott, de maga a szöveg először csak 1992-ben látott napvilágot, hogy utána még kétszer is megjelenjen.¹⁰ Ezzel a felfedezéssel a Dévaitól ránk maradt nem is olyan sok levél száma eggyel nőtt.

⁴ Sólyom 1959 = Sólyom 2004, 185–212; Botta 1990.

⁵ V. Ecsedy 2004.

⁶ Steinmann 1982, 563.

⁷ Bernhard 2009, 733, 741 (teljesen torz és értelmetlen magyar fordítás); Bernhard 2010, 38, 50.

⁸ Tschudin 1958, nr. 147, 298; Blázy 2010, 162.

⁹ Dévainak a svájci reformációval való kapcsolatáról részletesen: Csepregi 2013, 286–297.

¹⁰ Szöveg: MBW.T 12 (2011) 193–194 (nr. 3234a); Ritoókné 1992, 81–82; Ritoókné 2012, 304: „*Sic enim cogitabam: Qui fieri potest, quod deus tantum errorem, quemadmodum loquuntur Lutherani, in ecclesia passus fuisset, qui reliquisset suam ecclesiam, cui promisit se nunquam defuturum? Neque cogitabam Christi vaticinium de abominacione futura in ecclesia neque sciebam discernere locos verae et eius, quae tantum titulum habet ecclesiae. At posteaquam mihi tecum colloqui et de rebus variis conferendi potestas data est, depulisti omnem errorem, et nunc animo, ut ego sentio, tranquillo et securo redeo. Video enim quasi oculis imaginem quandam veritatis et doctrinae syncerae. Video, quid posthac facere debeam, video inquam, quod mihi saxa et ignes ferendi sint, si res postulet. Et statui semel aut vincere aut mori. Deus mihi testis est me vera et ex animo sincero tecum locutum esse omnia haecque ad te scribere nunc eodem animi candore.*”

Dévai 1543 tavaszán Melanchthonhoz intézett levelében köszönetét fejezi ki mesterének, hogy az megszabadította ilyesféle kételyeitől: Miért tűrhet Isten ekkora tévelygést? Miért hagyta magára egyházát? Melanchthon nyitotta fel a szemét egy beszélgetésben arra, amit Krisztus tanítványainak jövendölt (Mt 24,15), tőle tanulta meg megkülönböztetni a valódi és a névleges egyházat, s ő most már bármit, akár megkövezést vagy máglyát is kész lesz elszenvedni az igazságért. Ritoókné felhívja rá a figyelmet, hogy egy évvel korábban Dévai még megkeseredetten, az üldözések miatt kétségbeesve írt Révay Ferencnek.¹¹ A két levél közé esik hosszú wittenbergi tartózkodása, bizalmas testvéri beszélgetése Melanchthonnal, s hozzátehetjük, közvetlen személyes találkozása a wittenbergi apokaliptikus történelemszemlélettel, a reformátorok Dániel-értelmezésével és Antikrisztus-felfogásával.¹² Forgathatta, sőt idézhette Dévai korábban mestere könyveit, minden jel szerint csak ekkor, 1543-ban tette teljesen magáévá annak egyház- és történelemfelfogását.

I/3. A *Reformierte Bekenntnisschriften* kiadói vállalkozás, a Német Protestáns Egyházszövetség tekintélyes könyvsorozata már a 2000-es évekbe visz el bennünket. Itt jelentek meg 2006-ban az 1544-ben keletkezett *Nagyvárad tézisek*.¹³ Mivel e mű egyetlen kézirat már vagy száz éve lappang, és minden újabb kiadás csak a korábbiakat tudja másolni, nem is a szövegközlés, hanem annak bevezetése hozott újdonságot. A szerzőség kérdéséről a szöveg első felbukkanása óta folyik heves vita, melyben a legesélyesebb jelölt kezdettől fogva Dévai Mátyás volt. Talán mondható, hogy e legutóbbi kiadás meggyőző érvekkel végre tisztázta e kérdést, megválaszolta az ellenvetéseket, valamint kimutatta Dévai sajátos stílusát és teológiáját a szövegben. A ránk hagyományozódott Dévai-művek száma így jelentősen szaporodott, ötről hatra nőtt, de ami még fontosabb: végre van szövegünk Dévai alkotói pályájának végéről, utolsó életévéből. A tételek tartalmi elemzése Melanchthon meghatározó hatására hívja fel a figyelmet.¹⁴

Hazai kutatásokhoz kapcsolódó eredmények

II/1. Ács Pál Dévai első, elveszett írásának, *A szentek aluvásának* szentelt két tanulmányt is az elmúlt évtizedekben.¹⁵ Dévai e művében eljut a pokol, a purgatórium és a limbus tagadásáig, a szentek alvásáról szóló elméletéig, egy új Mária-képig s a szentekkel kialakítható újfajta közösségvállalásig.

Ács Pál friss Dévai-tanulmányának egyértelmű érdeme, hogy igyekszik annyira komolyan venni Dévai invenciózus gondolatait, mint korábban senki más, és az eddig

¹¹ 1542.03.08. ETE 4: 14–16; Ritoókné 1984, 21–22; Ritoókné 2012, 302–303.

¹² Sólyom 1933, 79–109; Botta 1984; Őze 1991, 100–110; Leppin 1999; Imre 2000, 64–73; Ács 2001, 149–164; Őze 2004; Péter 2005, 283–285; Őze 2007; Őze 2016.

¹³ Bucsay – Csepregi 2006.

¹⁴ Csepregi 2013, 240–244, 457–458.

¹⁵ Ács 2006, 11–34.

figyelembe vettnél jóval tágabb eszmetörténeti keretben, a lélekaluvás, a *psychopannychia* évezredes keresztény tradíciójának kontextusában értelmezi őket.¹⁶ Ugyanakkor azzal a komoly módszertani nehézséggel kell megküzdenie, hogy maga Dévai is elismeri, első – a vitát kirobantó, számunkra azonban elveszett – rögtönzészzerű, sebtében papírra vetett iratában hevenyészve, kissé hozzávetőlegesen fogalmazott, továbbá az ezután történt idegen átszerkesztés(ek), kiegészítés(ek) miatt nem is vállalhat teljes felelősséget a neve alatt közkézen forgó traktátus tartalmáért.¹⁷ Mindegy, hogy e mentegetőzés valós-e vagy műfaji kellék, hogy a töprengéssel töltött hosszú börtönévek vagy a tulajdon bőrén meg tapasztalt fájdalmas retorziók érlelték-e meg benne az átértékelést: a vitatott nézetektől való elhatárolódás, távolságtartás nyilvánvaló. Gondolatainak óvatosabb kifejtésére az is indíthatta a szerzőt, hogy időközben maga is felismerte azt, ami kritikusaiknak elsőre beugrott: tudniillik, hogy az anabaptisták nézeteihez megtevéstésig hasonló elképzeléseket hirdet. Az 1535-ös münsteri katasztrófa után viszont ilyesmivel sem Németországban, sem Magyarországon nem lehetett viccelni. (Az anabaptizmus gyanújának árnyéka nemcsak a lutheránus Martin Chemnitz klasszikussá váló ítéletében fogalmazódik meg,¹⁸ hanem ezt sejtethetjük a *Disputatió*t sajtó alá bocsátó nürnbergi Veit Dietrich átmeneti bizonytalankodása mögött is.)¹⁹

A Dévai-féle *psychopannychia* részletes ismertetésétől a klasszikus tézisen túl: *sancti mortui vivunt quidem Deo, sed nobis mortui sunt* – Ács Pál könnyen hozzáférhető dolgozatának hála – itt eltekinthetünk,²⁰ nézzük inkább, milyen pozitív tanítás következik a hagyományos hierarchikus kozmológia tagadásából.²¹ A földön sincs senki teljesen magára maradva, önmagára utalva: itt kölcsönösen könyörögnek egymásért a keresztények (Iac 5,16).²² A láthatatlan szószólók helyett láthatókra tettek szert, a holt csontok (mint üdvösségszerző ereklyék) helyett élő oldalbordákra (vö. Gn 2,22!) és testvérekre!²³ Krisztusban nincs sem kisebb, sem nagyobb, sem kliens, sem patrónus, sem adós, sem hitelező, senki sincs közelebb a tűzhöz vagy éppen a peremre szorulva. Ahogy most egyenlők hitben, úgy lesznek egyenlők dicsőségben.²⁴ A segítségnyújtás, a felelősségvállalás kölcsönös, erre

¹⁶ Tóth 2006, 153–160.

¹⁷ Dévai 1537, fol. a3r [5]; ETE 3: 31.

¹⁸ Chemnitz 1861, 659: „*Fuit nostris temporibus quidam Matthias Dewayus Ungarus, qui sparsit opinionem, animas piorum post separationem a corpore, usque ad resurrectionem carnis dormire sine sensu et intellectu. Hoc paradoxon arripuerunt Anabaptistae, sed opinio ista publice reprobata est a nostris, et Apologia Confessionis Augustanae concedit: Sanctos in coelis in genere orare pro Ecclesia. Credimus igitur et confitemur, corpora piorum defunctorum, dormire in pulvere, in spe resurrectionis: Animas vero esse et vivere apud Christum.*”

¹⁹ ETE 3: 109.

²⁰ A témára vonatkozó legfontosabb helyek: Dévai 1537, fol. b1r–b2r [9–11]; prop. 51–52, fol. q3r [125]; s3r–v [141–142]; Dévai 1897, 67–69.

²¹ Dévai 1537, fol. b2v [12]. Vö. Dévai 1897, 77: „Azért eg’ mác szemet se bizzonc se Bodog aszsonba, se eg’eb szentbe se semmibe, hanem cz’ac ac Christus Iesusba, ha üdvözülni acaronc.”

²² Dévai 1537, fol. s3r [141]. Vö. ETE 2: 264, 266.

²³ Dévai 1537, fol. s2r [139]. Rabus 1572, fol. 567r [Das Eylffte Capitel.]: „*Sonder wir haben lebendige Gebein / das ist / vil lieber Brüder / die sollen wir uns / wie Christus lehret Luce am 16 Capitel / mit Gold vmd Silber zu Freüden machen.*”

²⁴ Dévai 1537, fol. e4v [40]; Dévai 1897, 75.

épül egy új közösségtudat és a „nem vagyunk magunkban” bizodalma, ami mint mozgósító erejű ideológia versenyképesnek mutatkozik a krízisét élő hagyományos Patrona Hungariae-tannal szemben. Ezen az alapon fogalmazódnak meg a jellegzetesen végvári világképet tükröző teológiai rendszerek a 16. század második felében.²⁵

II/2. Viszonylag keveset tudunk arról az időszakról, amikor Dévai 1540-ben átmenetileg Perényi Péter pártfogása alatt működött Felső-Magyarországon. Mindössze összekülönbözésük oka maradt fenn Dévai változatában, s ezt az információt is Leonhard Stöckel örököltette meg: „a körülhordozott vagy a szentségtartóba zárt kenyér nem szentség. Ő [Perényi] szentségnek tartja, és a szentség érvényességének feltételeit nem fogadja el.”²⁶ Itt nem a (valószínűleg a hagyományos vallási gyakorlathoz jobban ragaszkodó) patrónus nézetei érdekesek,²⁷ hanem az, hogy a kérdés elég súlyosnak minősült Dévai szemében ahhoz, hogy a pártfogójával való szakításának, eltávolzásának okaként szerepeltesse.

Nem hiszem, hogy a transzszubsztanciáció-tan vagy a reálprezencia-felfogások változatai közt kellene keresgelnünk e nézeteltérés értelmezésekor, mint ifj. Révész Imre tette,²⁸ ebben az összekülönbözésben is gyakorlati, mozgósító erejű szempontok, érdekek ütköztek. Stöckel levelében ugyanis a *turbas* szó használata meg a summázás módja érzékelteti velünk, hogy a valódi történet ennél az elvi vitánál valamivel drámaibban zajlott és összetettebb volt. Ennek hipotetikus rekonstruálása helyett elegendő azonban annak leszögezése, hogy Dévai – Stöckellel szemben – kielégítőnek érezte a fent idézett magyarázatot, azaz a körmeneteken imádott és a tabernákulumban őrzött szentség megítélése az ő szemében nem volt az üdvösségre nézve közömbös dolog, melyben a botrány kerülése és a fennálló rend megőrzése lehetett volna a követendő szempont.

Dienes Dénes nemrég megjelent tanulmányában új magyarázatot adott Perényi és Dévai szakítására abból kiindulva, hogy egyidejűleg Dobai András és Siklósi Mihály is konfliktusba keveredett a zempléni nagyúrral, majd emiatt Bártfára távozott. Dienes szerint a vita tárgya politikai volt, még pedig Perényi tervezett átpártolása Szapolyaitól Ferdinándhoz, melyet papjai hitszegésként fogtak föl. Tehát az az indoklás, amit Dévai adott Stöckelnek, csupán diszkrécióból elkövetett porhintés, a valódi, egyben sokkal kényesebb és kínosabb történet elleplezése lett volna.²⁹ Ha elfogadjuk Dienes értelmezését, akkor nem a valóságtartalma érdekes ennek a kegyes füllentésnek, hanem – mint az ímént már utaltam rá – a meggyőző ereje és a hihetősége. Az *extra usum* teológiai problémáját Dévai kétségkívül elég nyomós indoknak gondolta távozásával kapcsolatban, Stöckel pedig valóban hitelt adott ennek a beszámolóknak és tovább terjesztette.

²⁵ SAE 3: 891–928; Óze 1999.

²⁶ „Idemque ad me scripsit ipse Deuai his verbis: Turbas et causas discessus mei a priore principe meo, tenere te credo. Summa controuersiae, Panis circumlatus, aut in cancellos inclusus, sacramentum non est. Ille pro sacramento habet, conditiones ad integritatem sacramenti pertinentes non admittit. Habet igitur Magn. vestra ex ipsius Deuai verbis, quare inter eum et dominum Pereni discessio facta est.” Leonhard Stöckel Révay Ferencnek. Bártfa, 1540.07.23. ETE 3: 466–467; Škoviera 1975/76, 301–312 (nr. 10).

²⁷ Zoványi 1910, 51–54; Dienes 2008, 48–60. Ugyanitt olvasható a Szűcs Jenő és Barcza József közötti hosszú helytörténeti vita konklúziója is.

²⁸ Révész 1915, 174–176.

²⁹ Dienes 2011.

II/3. A kora újkori államelméleteknek és politikai teológiáknak, a hatalom és engedelmség viszonyának, az alá- és fölérendelt hatóságok kérdésének a kutatása is rátalált Dévai írói munkásságára.³⁰ „Istennek kell inkább engedelmeskedni, mintsem az embereknek” (Act 5,29) – ezt a vezérelvet alkalmazza Dévai az *Apologia* 47. tételében: álláspontja szerint általában véve minden emberi hagyomány áthágható, ha ez nem botránkoztat meg másokat, ám ahol az isteni igazság forog kockán, ott a botrány is vállalható.³¹ Ez a szemlélet nem lephet meg senkit, hiszen ugyanezt az alapállást figyelhetjük meg nála az evangéliumi szabadság számos részletkérdésében.³² Az idézett helyre azért kellett külön felhívnom a figyelmet, mert az 1535-ben papírra vetett és 1537-ben nyomdába került *Apologia* itt feltűnően a melanchthoni *Loci communes* 1535-ös kiadására támaszkodik,³³ vagyis a Nürnbergben és Wittenbergben időző Dévai friss olvasmányát dolgozta bele már kész szövegébe, még ha ezzel a tartalmi kiterjesztéssel egy kissé el is térítette a 47. tétel eredetileg konkrétabb üzenetét (az ételek megkülönböztetéséről). A 49. tétel védelmében pedig a püspökök hatalmáról (*potestas ecclesiastica*) szólva leszögezi, hogy noha ez a hatalom eredetileg kizárólag az evangélium hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására szóló megbízás volt, a püspökök a jó rend kedvéért mégis alkothatnak ilyen-olyan szabályokat, ám azzal a korlátozással, hogy ezek semmiképp sem köthetik gúzsba híveik lelkiismeretét.³⁴ Ez utóbbi érvelést az előző általánosabb gondolatmenet alkalmazásaként foghatjuk fel: a püspökök emberi jogon adják ki rendeleteiket, ezek, ha a szeretet, rend és béke így diktálja, betartandók, de ugyanakkor a hit és a lelkiismeret ösztönzésére figyelmen kívül is hagyhatók, meg is szeghetők.

Dévai 1538-as magyar nyelvű kátéja a negyedik parancsolat magyarázatában tér ki a hatalom kérdésre. Hogy, hogy nem itt is Péter apostol nevezetes válasza lesz a maxima: „Istennek kell inkább engedni, hog’ nem embernek”, de ennek értelmezése már kissé elmozdul az *Apologia* álláspontjához képest. Itt egyedül a világi hatalom az a felsőbbség, melynek engedni kell – ám neki is kizárólag a hit számára közömbös dolgokban –, az egyházi hatalomnak viszont még ennyi tisztelet sem jár ki, nemcsak a hit korlátozza az iránta tanúsítandó engedelmséget, hanem érvénye is viszonylagos, napjai meg vannak számlálva: Isten még eltűri ideig-óráig, de nem hagyja jóvá. Vagyis ez egyedül az átmeneti

³⁰ Csepregi 2013, 263–270.

³¹ Dévai 1537, fol. q1r [122]: „*Infirmorum tamen ratio habenda. Sed velint, nolint, omnes humanae traditiones possunt extra casum scandali, etiam de rebus adiaphoris aeditae [!], violari. Quae vero pugnant cum fidei iustitia, etiamsi tota colluvies Pharisaeica scandalizetur, nihil refert, Deo magis obediendum quam hominibus, ad haec humanae traditiones non sunt veri cultus Dei.*”

³² Csepregi 2013, 212–217.

³³ MStA II/2: 734–735.

³⁴ Dévai 1537, fol. q2r [124]: „*Etiam divina praecepta moderatur charitas et necessitas, quid dicemus de humanis praeceptis? ...non habent episcopi ius condendi leges, sed praedicare legem et Evangelium, et ut secundum ordinem fiant omnia, possunt aliquid ordinare ad finem politicum, ut certas lectiones etc., non ad illaqueandas conscientias.*” Vö. az Ágostai hitvallás 28. cikkét, BSLK 127: „*Unde habent ius episcopi has traditiones imponendi ad illaqueandas conscientias?*” KKH 2: 63. Vö. Dévai 1537, fol. s1r [137]: „*Caeterum primum officium Episcoporum est praedicare[...]*”

rendet, a külső szervezetséget szolgálja, míg más nem jön helyébe.³⁵ Látjuk, hogy míg a latin kiadvány, a *Disputatio* ebben a kérdésben még Melanchthon véleményét követte, addig a valamivel későbbi megfogalmazású káté már meghaladta ezt és az egyházi hatalom kategorikus elutasításával Luther radikálisabb álláspontját tette magáévá.

Az államhatalomról szólva viszont Dévai gondolatmenete pontosan megfelel az idevágó lutheri és melanchthoni tanításnak, azaz *A világi felsőbbbségről* c. alaplűnek és az *Ágostai hitvallás* 16. cikkének, mely utóbbi ráadásul ugyanebben az összefüggésben éppen Acta 5,29-re hivatkozik.³⁶ A felsőbbbség hatalma ugyan Istentől van, de feladatát is Istentől kapta: köteles az igazságot védeni és szolgálni:

*...ha kedég Isten ellen hit ellen vag'on ap parantsolat, mint euang'eliotom ne hallani, szent irást ne olvasni, és efféle, köz regulánc vag'on az Apastaloc mondása: Istennek kell incább engednönc hog' nem embernek. Actu. 5.*³⁷

Dévai leszögezi, hogy a fejedelmek, még ha gonoszok volnának is, Isten eszközei, ezért tisztelni kell őket és engedni kell nekik mindenben, „*kik Isten és ah hit ellen nincz'ene*”.

A Krakkóban megjelent káté (az egyházi hatalommal szembeállítva) jobbára pozitív értékeléssel szól a világi felsőbbbségről, a kérdéses megszorítás inkább kivételes helyzetként kerül bele a magyarázatba, nem pedig a reális veszélyre való figyelmeztetésként. Ez meg is felel a káté általában visszafogott, a kérdéseket nem élező, vitakerülő, sőt néhol kifejezetten konzervatív és hagyománytisztelő hangjának. A káté szerzője inkább az egyházi hatalom részéről számít olyan lépésekre, melyeknek szembe kell szegülni.

Az 1544-es nagyváradai tézisek (10–12.) lényegében ugyanezt a nézetet képviselik amellet, hogy a megigazulás kérdését középpontba helyező vitahelyzetnek megfelelően jobban hangsúlyozzák: az egyházi hatalomnak, az emberi szertartásoknak nincs hatásuk, befolyásuk az üdvösségre. Ugyanezekben a tétélekben a szembeállítás szintjén, utalás-szerűen mégis megjelenik egy új elem csírája: a helyesen értelmezett, eredeti megbízatásához visszatért egyházi hatalomé, ez az ige szolgálata (*ministerium verbi Dei*), az egész egyházra ruházott kulcsok hatalma. A váradai tétélekben így már egymással rivalizál az intézményes tekintély és a lelki, a karizmatikus hatalom, a fizikai erőszak és az igehirdetés formáló ereje, a hierarchia történelmi súlya és az önmagát szervező közösség mozgalmi lendülete.³⁸

³⁵ Dévai 1897, 46: „...mind az által ha az euang'eliotom auag' igazán predicálanác, auag' predicáltatnác, auag' czác hadnác predicálni, mindent meg kellene nekic adni míg az ország más képpen látna üüvedelmechez, most kedég az Isten engedi üdeig vraságocat, de bizon nem hagg'a iová, és nag' iay az végef...]”

³⁶ WA 11: 229–281, kül. 266–268; LVM 4: 81–124, kül. 110–111; BSLK 71; KKH 2: 30–31.

³⁷ Dévai 1897, 45–46.

³⁸ Bucsay – Csepregi 2006, 436: „*Authoritas autem verae ecclesiae, quae discerni debet a potestate civili cohercente vi corporali externe delinquentes, magna est et consistit in potestate ordinis seu ministerii ac iurisdictionis, h[oc est] in potestate excommunicandi ministerio verbi Dei[...]*”

Ahogy most a politikai teológia felől történt, úgy megszondázható a Dévai-életmű más speciális kérdésvetetések szempontjai szerint is, amilyen például a társadalmi nemek kutatása³⁹ vagy a mártírológia (lásd fenn I/2.).

II/4. A 16. század végén már nyelvi és etnikai szempontok kezdték színezni a tagolt felekezeti képet. Caspar Hain 17. századi lőcsei krónikájának széljegyzete a következőképp idézi fel a három reformációs góc egy-egy meghatározó személyiségének emlékét:

„Azok közül a tudós férfiak közül, akik Luther idejében, Krisztus után 1540 körül Magyarországra jöttek, és az iskolákat meg az egyházakat reformálták, első volt a bártfai Leonhard Stöckel, aki az ottani iskolának lett rektora, 2. Johannes Honterus az erdélyi Brassóból, aki szülővárosa egyházának papja és azon kerület szuperintendense lett, 3. a magyar Dévai Mátyás, aki a debreceni egyházban lett lelkész.”⁴⁰

Ez a sematikus hagyomány közvetve vagy közvetlenül Severin Sculteti bártfai lelkész és ötvárosi esperes 1599-ben kiadott *Hypomnemájára* megy vissza.⁴¹ A Sculteti-féle elbeszélés hatástörténetét, mint fent említettem, Súlyom Jenő és Botta István tárták föl. Az ő feltételezésük szerint Thomas Faber bártfai rektor elveszett Stöckel-életrajza lehetett Sculteti forrása ezekre a néhány részletükben meglepő, egyértelmű üzenetükben pedig meglehetősen tendenciózus állításokra, melyek tartósan befolyásolták a hazai és nemzetközi történetírásnak e három reformátorról alkotott képét.

Súlyom és Botta valószínűsíti, hogy elsőként Faber kezdeményezhette elveszett életrajzi művében a hazai reformáció kezdeteivel kapcsolatos versengést. A bártfai rektor nem elégedett meg apósa és elődje dicséretével, valamint életútjának utólagos igazolásával, hanem minden kronológiai rendet figyelmen kívül hagyva Stöckelt és Honterust minősítette első magyarországi reformátoroknak, s a magyar Dévait – aki Stöckelnél jóval idősebb volt, s mindkettejüknél hamarabb tért haza hazájába – csak harmadikként, már a helvét irányzat szálláscsinálójaként tudta elképzelni.

Ennek a hagyománynak a genesisét részletesen elemezték Súlyom Jenő és Botta István, és a 16–17. század fordulóján uralkodó etnikai-felekezeti ellentétekre vezették vissza.⁴² A nyelvi alapú előbb teológiai, majd felekezeti differenciálódás Magyarországon a 16. század végére nyilvánvaló etnikai bizalmatlansághoz és előítéletekhez vezetett. A hitvitákban szerephez jutó etnikai szempontok felgyorsították az anyanyelvi határok mentén való felekezetesedés folyamatát. Ezek az előítéletek – természetesen nem a 19–20. századi mértékben – már a késő középkorban kimutathatóak, s mihelyt funkcióhoz jutnak, például a teológiai ellenfél lejáratásában, hallatják a hangjukat. A felekezeti identitást

³⁹ Csepregi 2013, 228–238.

⁴⁰ „*De Viris Doctis, qui sub Luthero circa Annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et Scholae atque Ecclesiae reformarunt, Primus fuit Leonhardus Stöckelius Bartphensis factus Scholae Patriae Rector. 2. Johannes Honterus Coronensis Transylvanus factus in Patria Ecclesia Pastor et illius tractus superintendens. 3. Matthias Deway Hungarus factus Pastor Debrecinensis Ecclesiae.*” Hain 1910–1913, 84–85.

⁴¹ Sculteti 1599. RMNy 854.

⁴² Súlyom 1959 = Súlyom 2004, 185–212; Botta 1990, 22, 60.

tudvalevőleg nem a hitvallások, hanem a teológiaiilag közömbös elemek teremtik meg, amilyen az anyanyelv is. Így beszéltek Erdélyben kolozsvári és szebeni vallásról, s így lett az egész országban hosszú távra közmondásos a „magyar vallás”, valamint a „német vagy tót vallás”. Az orthodox lutheránus németek ellenérzései a magyarokkal szemben azonban csak kisebb részt befolyásolták a múlt megítélését. Jóval fontosabb volt ennél az elsőségeknek a bizonyítása.

E gondolat első ránk maradt változatában, a már említett *Hypomnemában* Sculteti – Faberre hivatkozva – már életrajzilag és földrajzilag is kiegészíti ezt a képet. Honterus nála Luther és Melanchthon wittenbergi tanítványa, akit ők mintegy Erdély reformálására küldtek ki, ezzel szemben Dévai a svájciaknál szívta magába teológiai tudományát.⁴³ A valóság viszont az, amit 16. századi nyomtatványok bizonyítanak – ezért ez a Sculteti előtti nemzedék tájékozottabb köreiben akár ismert is lehetett –, hogy Honterus Bázelen megfordult ugyan, Wittenbergben viszont nem. Tendenciózus cserével Sculteti képzeletében mégis Honterust viszi el Wittenbergbe és Dévait Bázembe (melyet az ő korára már meghódított a kálvinizmus). Az előző lépésben még csak kronológiai csere történt az elsőség igazolása érdekében, itt már geográfiai is. Sculteti iskolai tanítványa, Stephan Xylander már azzal az értesüléssel is megtoldja ezt a konstrukciót, hogy Dévait megteszi debreceni lelkésznek,⁴⁴ ami ha nem is igazolható forrásszerűen, de ki sem zárható, hiszen Dévai 1543–44-ben valóban a Bihar vármegyei reformáció előmozdításán fáradozott. Xylander számára kézenfekvő lehetett egy lélegzetre említeni a kálvinizmus behozatalával vádolt Dévait a kálvinista Rómával, ez a logikus feltételezéseként felépített állítása azután, ahogy Caspar Hainhoz is, úgy utat talált minden Dévai-életrajzba.

Körbejárva visszaértünk Dévai feltételezett debreceni püspökségéig és bázeli tartózkodásáig. Az áttekintésben számba vett új eredmények között akadnak mind az életpályának, mind az életműnek értelmezései, melyek viták során lendítik előre a Dévai-kutatást, vélemények szembeállításával árnyalják az első nagy formátumú, magyar anyanyelvű reformátorról alkotott képünket; akadnak viszont új források (mint a Melanchthonnak írt levél) és új tények is (mint a nürnbergi nyomdahely), melyek átírják a kézikönyveket és lomtárba küldenek közkeletű állításokat.

Bibliográfia

Kiadott források

BSLK = *Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. Göttingen, 1930; ¹²1998.
Chemnitz 1861 = Chemnitz, Martin: *Examen Concilii Tridentini (1565–1573)*. Berlin, 1861.
Dévai 1537 = *Dispytatio de Statv In Qvo Sint Beatorvm Animae Post Hanc uitam, ante ultimi iudicij diem. Item De Praecipvis Articvlis Christianae Doctrinae, Per MATTHIAM DEUAY Hungarum. His addita est Expositio examinis Qvomodo A Fabro In Carcere Sit examinatus.*

⁴³ Sculteti 1599, fol. 18–19.

⁴⁴ ETE 2: 425.

- Lucae V. Praeceptor, in uerbo tuo laxabo rhete.* [Nürnberg: Petreius, 1537]. RMK III. 318. VD16. D 1300.
- Dévai 1897 = Devai, Mat'as: *At tiz parantsolatnac ah hit agazatinac am mi at'áncnac, aes ah hit petsaetinc röviden valo mag'arazatt'a.* Kiad.: Szilády Áron. Budapest.
- ETE = *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk.: Bunyitay Vince *et al.* 1–5. Budapest, 1902–1912.
- Hain 1910–1913 = Hain, Caspar: *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeitbeschreibung. Hain Gáspar Lócsei krónikája.* 1–3. Lőcse.
- KKHI = *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai. 1–5.* Szerk.: Reuss András. Budapest, 2008–2020.
- LVM = *Luther válogatott művei. 2–9.* Szerk.: Csepregi Zoltán *et al.* Budapest, 2011–2023.
- MBW = *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe.* Szerk.: Heinz Scheible *et al.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977–
- MStA = Melanchthon, Philipp: *Werke in Auswahl.* Szerk.: Robert Stupperich. I–VII., Gütersloh, 1951–1975.
- Rabus 1572 = *Historien der Martyrer/ Ander Theil. Darinn das Dritte/ Vierd=te/ vnd Fünffte Buch/ von den Heyli=gen/ Außerwehlten Gottes Zeügen/ Be=kennern vnd Martyrern «vnd nemlich deren/ so von Johann Hussen zeit an/ inn der Streittenden Kir=chen/ des Newen Testaments/ biß auff dise jetzige vnsere letste zeit/ gewesen» nach ordnung be=griffen/ Auch fleissiger/ wie auch weittleüf=figer vnd außfürlicher/ daß in den vo=rigen außgangenen Tomis be=schehen/ mit angehengter/ or=denlicher Jars rechnung beschriben worden seind. Durch Ludouicum Rabus/ der H. Schrifft Doctor/ vnd der Kirchen zu Vlm Superintendenten.* Straßburg: Rihel, 1572. VD16. R 52.
- SAE 3 = *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből.* Szerk.: Bartha Tibor. Budapest, 1973. *Studia et acta ecclesiastica* 3.
- Sculteti 1599 = Sculteti, Severinus: *Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa.* Bártfa, Gutgesell, 1599. RMNy 854.
- Škoviera 1975/76 = Škoviera, Daniel: „Epistulae Leonardi Stöckel. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského.” *Graecolatina et Orientalia*, 7/8., 265–359.
- WA = Luther, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe.* 1–73. Weimar, 1883–2009.

Szakirodalom

- Ács 2001 = Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban.* Budapest.
- Ács 2006 = Ács Pál: „Elváltzott idők”. *Irányváltások a régi magyar irodalomban.* Budapest. Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6.
- Bartók 1989 = Bartók Ilona: *Dévai Bíró Mátyás ajánló bibliográfia.* Sárvár.
- Bernhard 2009 = Bernhard, Jan-Andrea: „Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt.” *Református Szemle*, 102, 723–746.
- Bernhard 2010 = Bernhard, Jan-Andrea: „Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551.” *Református Szemle*, 103., (2010), 86–110. = In Fata, Márta – Schindling, Anton (szerk.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen.*

- Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918.* Münster, 2010, 25–62. Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 155.
- Blázy 2010 = Blázy Árpád: „Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523) – adalékok a magyarországi reformáció kezdetéhez.” *Studia Caroliensia*, 11. (2010), 3–269. = Blázy Árpád: *Simon Griner (Grynaeus) és Buda 1521–1523.* Budapest, 2010. [az előbbivel azonos oldalszámozással]
- Botta 1984 = Botta István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* Budapest, 51–65.
- Botta 1990 = Botta István: Dévai Mátyás, a magyar Luther. Dévai helvét irányba hajlásának problémája. (A Keresztyén Igazság új folyama füzetek 1.) Budapest.
- Bucsay – Csepregi 2006 = Bucsay, Mihály – Csepregi, Zoltán: Thesen des Pfarrkonvents in Nagyvárad (Großwardein), 1544. In Heiner Faulenbach – Eberhard Busch (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften. Bd. I/2: 1535-1549.* Neukirchen, 429–438 (Nr. 32).
- Csepregi 2013 = Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján.* Budapest. Humanizmus és reformáció 34.
- Dienes 2008 = Dienes Dénes: „Sárospatak reformációja.” *Egyháztörténeti Szemle*, 9. évf., 4, 48–60.
- Dienes 2011 = Dienes Dénes: Egy újhelyi és egy pataki prédikátor Bártfán. In Péter Kónya (szerk.): *Leonard Stöckel a reformáció v srednej Európe.* Prešov, 217–221. Acta Collegii Evangelici Prešovensis 11.
- Ecsedy, V. 2004 = V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600.* Budapest. Hungaria typographica 1.
- Imre 2000 = Imre Mihály: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Debrecen, 53–81.
- Leppin 1999 = Leppin, Volker: *Antichrist und Jüngster Tag. Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618.* Gütersloh. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 69.
- Őze 1991 = Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta – a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II., Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- Őze 1999 = Őze Sándor: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népeknél. In Illés Pál Attila (szerk.): *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban.* Piliscsaba – Budapest, 26–34. Sentire cum ecclesia 1.
- Őze 2004 = Őze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon. In Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.* Debrecen, 112–125. Csokonai Universitas Könyvtár 31.
- Őze 2007 = Őze Sándor: Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon a reformáció idején. In Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára.* Budapest, 407–418.

- Óze 2016 = Óze Sándor: *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarorszáján (1526–1566)*. Budapest.
- Péter 2005 = Péter Katalin: „Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon.” *Történelmi Szemle*, 47, 277–286.
- Révész 1915 = Révész Imre, ifj.: *Dévay Bíró Mátyás tanításai*. Kolozsvár, 1915.
- Ritoókné 1984 = Ritoókné Szalay Ágnes: „Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?” *Diakonia*, 6. évf., 1, 17–23.
- Ritoókné 1992 = Ritoókné Szalay, Ágnes: „Ein unbekannter Brief von Mátyás Dévai?” *Lutherische Kirche in der Welt*, 39, 71–82.
- Ritoókné 2012 = Ritoókné Szalay Ágnes: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest. Humanizmus és reformáció 33.
- Sólyom 1933 = Sólyom Jenő: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Budapest, 1933. A Luther Társaság kiadványai. Új sorozat XII. Reprint: Budapest, 1996. Magyar Luther Könyvek 4.
- Sólyom 1959 = Sólyom Jenő: „Dévai Mátyás tiszántúli működése.” *Egyháztörténet*, Ú.F. 2, 193–217 = In Sólyom 2004, 185–212.
- Sólyom 2004 = Sólyom Jenő: *Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai*. Budapest.
- Steinmann 1982 = Steinmann, Martin: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Basel*. Basel.
- Tóth 2006 = Tóth Judit: *Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*. Budapest. Catena Monográfiák 8.
- Tschudin 1958 = Tschudin, Walter Fritz: *The ancient Paper-Mills of Basle and theirs marks*. Hilversum. Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia.
- Zoványi 1910 = Zoványi Jenő: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak.

SUMMARY

Mátyás Dévai in new research

It was Mátyás Dévai who was the first in Hungary to represent the doctrine of the Reformation in a theologically systematic form, with penetrating force, asserting the practical implications of the thesis of justification by faith in many areas of church and social life. The paper mentions the major projects abroad which, with a fortunate discovery, have also advanced the research on Deva, and then collects the new findings in Hungary. International research has enriched the Dévai oeuvre with a letter and a theological work and their interpretations. The theological themes covered in the Hungarian literature include the veneration of the saints, Dévai's understanding of the Lord's Supper and his interpretation of secular authority. The series concludes with the reception of Dévai, i.e. the problem of why and how the church-historical tradition replaced the source-based Dévaian view with arbitrary and tendentious constructions.